

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO MEMORIALISTA

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO: MEMOIRIST

Ramón Nicolás
Real Academia Galega
IES Castelao (Vigo)

Resumo: No presente relatorio revísanse, en primeiro lugar, as publicacións que Fernández del Riego realizou sobre o motivo do memorialismo e, en segundo lugar, infórmase e descríbese a existencia de diverso material documental inédito, desde breves notas descritivas que agrupamos baixo a epígrafe “notas autobiográficas”, até dúas novelas non publicadas: *Anguria nas brétemas* e outro exercicio en prosa que titulamos, provisoriamente, *Nucho Solovio*.

Abstract: This article revises the publications of Fernández del Riego that can be classified as memoir. Furthermore, it describes and analyses the existence of various unpublished documentary material, from brief descriptive notes that are grouped under the heading “autobiographical notes”, to two unpublished novels: *Anguria nas brétemas* and another exercise in prose that has been provisionally entitled *Nucho Solovio*.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, memorialismo, éditos, inéditos, notas autobiográficas, *Anguria nas brétemas*, *Nucho Solovio*.

Key words: Francisco Fernández del Riego, memoir, published, unpublished, autobiographical notes, *Anguria nas brétemas*, *Nucho Solovio*.

Non se pode, a meu entender, calibrar a figura de Francisco Fernández del Riego sen aludir á verdadeira necesidade que sentiu de levantar acta do vivido, do experimentado. Á marxe, ou a acrecentar, o seu percorrido intelectual con centos de responsabilidades adquiridas sempre cun espírito aberto e de consenso, en moitas ocasións a pé de obra e sen agardar outra satisfacción que a do deber cumprido ao servizo do seu país e das súas xentes, teño para min que foi consciente, e asumiu, certo deber moral consistente en transmitir a súa memoria por escrito para que se puidese acceder a ela con facilidade: unha achega global que, ollada coa perspectiva de hoxe, é un patrimonio insubstituíble e inequivocamente contribuíu a entendermos a Galicia do século xx. Inquiríndolle por algúns extremos da súa propia vida foi como cheguei a el, e afondando no que coñecemos, e o que aínda non coñecemos, dese labor, chego hoxe máis de tres décadas despois de que me acollese xenerosamente no seu despacho da Biblioteca Penzol. Síntome moi afortunado por iso.

Comezo este relatorio facendo miñas unhas palabras que atopei nun artigo de Perfecto Conde que alude a outras de Philippe Lejeune (1975) que me permito reproducir: “autobiografía, memorias, diarios e epístolas son, hoxe en día, as principais modalidades das denominadas escritas do eu, termo flexible que se vén utilizando dende os anos oitenta” (Conde 2023, p. 56). Por volta deste tipo de textos centrarei o meu relatorio, que se divide en dous bloques fundamentais: o primeiro consiste nunha revisión, case informativa debido á súa monumentalidade, dos textos éditos que, dun xeito ou doutro, se poden clasificar baixo o devandito criterio. Nun segundo apartado, talvez o máis novidoso, repararei na existencia de cando menos tres diferentes tipos de material inédito de Fernández del Riego no que recrea, a xeito de diario ou de ficción novelada en primeira persoa, a súa propia biografía.

TEXTOS ÉDITOS

Nun contexto en que os libros de memorias son, aínda hoxe, escasos, hai dous exemplos fundamentais no noso autor que resultaron no seu tempo extraordinariamente relevantes para o coñecemento tanto do seu propio percorrido biográfico coma, por extensión e como sinalei, para acceder á historia e á cultura galegas do século xx. Trátase d’*O río do tempo. Unha historia vivida* (1990, 2023) e *Camiño andado* (2003, 2023). O primeiro deles é un libro aínda hoxe fascinante, que relata as vivencias das que foi espectador mais tamén imprescindible protagonista. Alén disto, o autor non converte este volume nunha exposición aséptica das súas actuacións na Galicia dos últimos sesenta anos, nin tampouco nunha defensa que xustifique actuación ningunha; non tiña por que, pois o seu talante e

carácter anularían de raíz tal intención. As memorias destacan por reflectiren un deber ético e moral posto ao servizo duns ideais e pola incuestionable lealdade a uns presupostos ideolóxicos e culturais que cultivou desde moi novo.

Nesa mesma liña, algúns anos despois publica *Camiño andado*, no cal e en esencia atopámonos diante dunha nova redacción, actualizada e completada, do anterior volume, que prescinde do amplo corpus de caricaturas incluído no primeiro e no que a diferenza fundamental talvez sexa a de incluír algún novo rescate referido a experiencias persoais, alén de estender o seu percorrido biográfico até o momento da súa publicación. Non ignora neste libro, igualmente, algúns aspectos máis controvertidos da súa relación con algunhas persoas ou institucións, mais sempre coa elegancia e a discreción que o caracterizou. Dalgún xeito, no libro de Perfecto Conde que viu a luz postumamente, *Conversas con Paco del Riego* (2018), hai tamén unha ollada, agora se se quer con menos prexuízos, talvez máis desinhibida respecto dalgúns acontecementos, cando don Paco contaba, en 2008, con 95 anos.

Unha iniciativa que talvez deitaría resultados suxestivos sería a de realizar un estudo comparado entre algúns dos acontecementos ou experiencias ás que se enfronta e a orientación que lles outorga —nalgúns casos para interpretar— entre estes tres volumes, obxectivo que, nesta ocasión, queda fóra dos nosos intereses.

Sen afán exhaustivo, entretecidos cunha vontade de interpretación, incluíríanse por dereito propio algúns volumes máis nos que non hai unha voz en primeira persoa que faga memoria e interprete o vivido, mais, quen o dubida, está presente a súa propia experiencia vital e lectora, a súa inmensa bagaxe cultural e, por outro lado, o afán divulgativo que sempre abrazou. Refírome a títulos como *Ánxel Casal e o libro galego* (1983), *A xeración Galaxia* (1996), *Luis Seoane desde a memoria* (1994), *O señor da casa grande de Cima de Vila* (1988), *Álvaro Cunqueiro e o seu mundo* (1991) ou *Blanco Amor. Emigrante e autodidacta. A súa vida literaria* (1992), entre outros.

Destes saliento simplemente dous: o seu libro sobre Ánxel Casal cumpriu un papel fundamental na recuperación histórica e na posta ao día do traballo que desenvolveu o propietario da editorial Nós para ese segundo rexurdimento da cultura en lingua propia. No momento da súa publicación era —case— un ermo a produción bibliográfica que reparaba na súa figura e este foi o primeiro paso para avaliarmos con rigor o labor profesional e a dimensión política de Casal, un libro no que don Paco non agocha, desde as páxinas limiarias, a súa faceta como mártir do galeguismo desde un emocionado recordo. Por outra banda, *A xeración Galaxia* (1996) é un volume ensaístico que, dalgún xeito, bebe na fonte das súas memorias publicadas seis anos antes, pero que se orienta cara á interpretación e descrición desa “xeración” da que el formou parte e na que traballou arreo. Afonda aquí o

autor nos degaros colectivos dun grupo de persoas que enlazan conscientemente as súas angueiras coa xeración anterior baixo un criterio irrenunciable, como foi a revitalización e recuperación da cultura galega, dimensión na que Del Riego cumpriu un papel clave que é unha obriga moral recoñecer.

A estas liñas cumpriría engadir dous tipos de texto que xa rozan o memorialismo: son os constituídos polo seu riquísimo e vizoso fondo epistolar, con cartas de Álvaro Cunqueiro, Carvalho Calero, Vicente Risco —apenas algunhas delas nunha publicación da Fundación Vicente Risco—, Rodrigues Lapa, Luis Seoane —moitas delas poden atoparse no *Proxecto Epístola* do Consello da Cultura Galega, e tamén no seu libro *Cartas de Luís Seoane desde o exilio* (2002)—, ou Xosé Neira Vilas, nas que, quen o dubida, latexa sempre un fondo biográfico inescusable. Por veces documentos só de ida, noutras ocasións de ida e volta.

Nesa dimensión que arrastra a celebración do Día das Letras Galegas, alén de divulgar a figura da persoa homenaxeada, adóitase contar con algúns rescates bibliográficos póstumos que, sen o pulo que a festa literaria encerra, dificilmente verían a luz. No ámbito que nos ocupa, como non salientar dúas publicacións que viron a luz na editorial Galaxia nas que hai un gran peso memorialista. A primeira, como é ben sabido, trátase do *Diario de guerra* (2023), nunha edición de Lourenzo Fernández Prieto, responsable dunhas páxinas limiares altamente recomendables. Velaquí a recuperación da memoria que Del Riego quixo, ou puido, deixar das vivencias da guerra civil incorporado a un bando que non era o seu. As abondosas lecturas, a presenza dunha soidade que se converte en algo tanxible ou o “amar-guexo” vital do protagonista constrúen un texto paradigmático da memoria dos vencidos. Por outro lado, o volume *Memorias do París literario* (2023), editado por Malores Villanueva, afonda na relevancia que as lecturas e a curiosidade por saber tiveron na súa vida e afonda na súa francofilia. O libro recrea, a través da evocación de dúas viaxes realizadas a París, espazos e presenzas literarias do seu tempo e de sempre. Nunha liña divulgativa tantas veces ensaiada polo autor, deseña un mundo cheo de suxestivas interpretacións de obras e autores de orixe francesa que, por outro lado, sempre foron da súa preferencia.

Alén doutros volumes nos que se ofrece unha reflexión sobre espazos asediados a través da súa experiencia persoal ou biográfica —véxase *Lourenzá* (2004, 2022) ou a serie de libros publicados por Caixanova (*Galicia sentimental*, *A Coruña sentimental*, *Vigo sentimental* etc.)—, aos que se suman os seus libros de viaxes e algunha colectánea de artigos de diversas épocas —que xa obvio aquí—, non quixera tampouco deixar pasar a ocasión para me referir, aínda que brevemente, tanto ao seu *Galicia* (1994, 2022), entendido como un libro de viaxes mais no que a presenza de Ramón Sanfiz —claro alter-ego do autor ao incorporar na primeira edición un corpus fotográfico e documental que reflicte diversos momentos vitais de

Fernández del Riego— desvela esa orientación recorrente de se disfrazar ou procurar certo distanciamento a través da creación dun protagonista que responda a outro nome. Algo hai diso nas páxinas da súa única novela —publicada—, e refírome a *O cego de Pumardedón* (1992, 2023): proposta de filiación simbólica e de corte pseudobiográfico, na que asistimos a unha trama dupla, isto é, por un lado Mauro, cego como consecuencia da guerra, relata a súa vida cotiá na que tamén xorde a resistencia diante de tempos escuros e, por outro, evoca as súas vivencias como soldado franquista na fronte da guerra. Esta última liña argumental conecta, claro é, co *Diario de guerra*, plasmado en referencias á soidade e á incompreensión que sente o protagonista ao latir un can, cando escoita o curuxar dunha ave ou cando admira as estrelas nas noites interminables. Isto é, na novela hai ficción e neste *Diario* rexistra a súa voz en primeira persoa como necesidade vital na procura, talvez, de deixar un testemuño escrito das súas vivencias, do seu día a día, das súas expectativas desde o ano 1938 ata case a fin da guerra.

TEXTOS INÉDITOS

Abordo agora a existencia dunha serie de corpus textuais —tres concretamente— de carácter memorialista depositados nos fondos do Arquivo Francisco Fernández del Riego da Casa Galega da Cultura.

NOTAS AUTOBIOGRÁFICAS

O primeiro deles agrúpase por volta dunha acaída clasificación realizada por Benito Ramírez que reza “notas autobiográficas”. Estas percorren diversas épocas vitais de Fernández del Riego, dispostas a xeito de diario, malia contaren cun ordenamento que non goza dunha continuidade sistemática. Os apuntamentos, dispostos en follas soltas manuscritas de diverso tamaño, agás nalgúns casos que aparecen numeradas, redactáronse no seu día coa intención de levantar acta —é doado sospeitalo— das vivencias persoais.

Estes documentos, non moi abondosos pero significativos, comezan con algúns acontecementos que se sitúan na época da República respecto dos que foi testemuña privilexiada nalgúns casos ou protagonista directo noutras. Neste sentido gozan de inequívoco valor, a ollos de hoxe, aqueles fragmentos en que revela encontros de carácter político con Alexandre Bóveda, Castelao ou Otero Pedrayo, e o trato que mantivo con outras persoas embarcado, como estaba, nun proxecto global que el mesmo denominou como misión “redentorista”. Describe tamén, con letra apurada, a súa incorporación a diversos proxectos persoais e colectivos;

recolle impresións de viaxes ou o labor que desenvolveu en actos culturais como a Semana Cultural do Porto (1935) organizada polo Seminario de Estudos Galegos, probablemente para logo redactar unha crónica, deixando constancia tamén da súa participación en faladoiros ou encontros con persoas que, coa perspectiva actual, constituíron o máis selecto da intelectualidade daquela época.

Apenas podó deixar aquí dous exemplos deste grupo de textos conservados. Dentro dos que pertencen á época da República pódese ver unha folla solta que sitúa en marzo de 1936 na que recolle, en función probablemente de “segretario de aitas”, tal e como consta no propio documento, os acordos tomados na constitución da Asociación de Escritores de Galicia, e que comeza así:

29 marzo. Salón Sesiós Pazo Municipal, xúntanse escritores galegos. Presidiu Blanco Torres, un dos fundadores da primitiva Asociación, fundada en Ourense en 1930.

Leuse o Regulamento. Proponse a idea de trasladar á cirexa de Sto. Domingo os restos de López Ferreiro.

Acórdase dirixirse ô Ministro de Instrucción Pública pra que orde que nos mapas, padrós, nomeclátors, censos e documentos análogos se respeten as toponimias galegas sin traducciós caprichosas e case sempre [ilexible], e a creación, nas nosas Escolas Normás de cátedras de lingua galega, de estudo obligatorio. Filgueira propón que se pida tamén a criación dunha cátedra de Hª da Literatura Galega na nosa Facultade de Letras. Acórdase por unanimidade.

E a continuación faise referencia ás persoas asistentes á fundación da Asociación. Neste mesmo grupo de textos conservados atópanse un conxunto de folios que parecen pertencer ao comezo do *Diario de guerra*, con idénticas características —apenas cinco folios— que o felizmente editado por Lourenzo Fernández, mais que Del Riego non incorporara —polas razóns que fosen, entre as que cabe sospeitar que estes textos ficaron extraviados— ao inicio do manuscrito mecanografiado¹ que é do que se parte para a edición de *Galaxia*.

Como modelo de anotacións posteriores consérvanse unhas notas, de outubro do 1963, nas que deixa apuntamentos meticulosos dos seus desprazamentos e dos lugares que visita, como son a asistencia ao ingreso de Ánxel Fole na Academia Galega, os contidos da sesión que se celebra ao día seguinte, a experiencia de diversas viaxes e con quen se acompaña, como os que teñen como destino Viana do Castelo ou O Porriño, unha visita de Ramón Piñeiro etc.; en ocasións, consigna os títulos dos libros que le, acrescentando ás veces breves notas valorativas,

1 Reprodúcese unha imaxe do primeiro folio no anexo gráfico.

ou recolle quen asina, e en que medios, as recensións dos libros que publica. Co motivo de acontecementos culturais relevantes na súa vida, por exemplo, a súa escolla como académico de número da RAG en maio de 1960, elabora unha listaxe que recolle nome e apelidos das persoas que o felicitan. Notas, así pois, de carácter persoal que, con todo, gozan de manifesta importancia para coñecer, máis cabalmente, a súa personalidade e o seu percorrido intelectual.

ANGURIA NAS BRÉTEMAS (NOVELA)

Nos fondos aos que xa aludín atópase un texto narrativo descoñecido. O orixinal, mecanografado, grampado, escrito en 104 cuartillas e distribuído ao longo de trinta e tres capítulos, presentouse sen fortuna a un galardón organizado polo Centro Galego de Buenos Aires co lema “Finisterre” e baixo o pseudónimo Paulo Marco, sen que puidese, polo de agora, concretar en que convocatoria, pois cumpriría esculcar nos arquivos do Centro Galego, xa que existiu durante certo período da posguerra unha convocatoria anual de premios literarios organizados por esta institución.

O pseudónimo empregado responde ao personaxe central, isto é, resulta un álter ego do propio autor e, como se pode advertir nunha nota limiar, trátase dun texto en clave de auto-ficción e ao mesmo tempo xeracional, no que chamo a atención, se se me permite, sobre o recurso á ilusión óptica do engano do ollo ou trampantollo que denomina aludindo á expresión francesa *trompe-l'œil*. Velaquí apenas uns fragmentos: “A historia diste romance desenrólase nun ambiente turbo. Os pousos da xeneración que a protagoniza, fóronse sedimentando en escadas paradoxás. O clima esceficador é un clima escuro, de ‘trompe-l'œil’, ateigado de contradicións, de esculcas e de dúbidas, de ilusiós e de fracasos”, para engadir “*Anguria nas brétemas* amosa as liñas vitás dun carácter galego, e as singularidades dun sentimento, craros, rexos, pesie ó neboento ronsel que deixa a vía amarguranta por onde escorren. A guerra é a principal atmósfera do libro”, apostando ao final nesta presentación pola “liberación do noso ‘xenius loci’, o xenio de Galicia, que é, tamén, o espírito da liberdade”.

Ao meu ver é, talvez, dos textos conservados inéditos a fonte inspiradora do que anos máis tarde vería a luz —con fragmentos nos que a evocación das vivencias da guerra se incorporan e con evidentes modificacións— baixo o título de *O cego de Pumardedón* e que sería acaído analizar malia que ese non é o obxectivo deste relatorio. Se cadra nesta *Anguria nas brétemas*, como se pode tamén deducir das dúas últimas páxinas da novela, hai —para a época en que probablemente foi ideada e escrita— unha indubidable carga ideolóxica que faría imposible a súa publicación en Galicia e quen dubida que el mesmo sabía desa imposibilidade.

Proposta na que escolle —e apelo de novo a Philippe Lejeune (Vergara 2008)— significativamente unha identidade nominal diferente da verdadeira, isto é, ao revelarse unha contradición interna elixida polo autor por propia vontade, “o texto que resulta non é lido nin como autobiografía nin tampouco como novela, senón que aparece como un xogo de ambigüidade pirandelliana” (citado por Negrete 2015) noutras palabras, velaquí un desdoblamento do nome que non modifica en absoluto a identidade. Na realidade, esta e a seguinte proposta da que se falará achegáranse ao que o propio Lejeune (Vergara 2008) sinala como pacto novelesco, pois hai nela tanto unha práctica patente da non-identidade (autor e personaxe non teñen o mesmo nome) coma unha declaración da ficción, xa que nesta proposta aparece especificamente o termo “novela”, a través do que se sinala a natureza ficticia do libro, algo non explícito na seguinte abordaxe que realizamos pero na que parece agocharse na referencia dunha paisaxe íntima e xeográfica que resumo nun “periplo sentimental”.

NUCHO SOLOVIO (NOVELA)

Obxecto de maior interese suporá desvelar aquí a existencia desta novela mecanografiada carente de título e, que se saiba, nunca presentada a premio literario ningún nin, talvez, ideada para a súa publicación inmediata. Opetei polo título de *Nucho Solovio* para simplificar as referencias aludindo ao nome do protagonista. O orixinal consta dun total de 51 páxinas e un total de trece capítulos, neste caso sen limiar ningún, como a novela inédita anterior.

As razóns para lle prestar máis atención a esta novela radican en diversas singularidades que cómpre destacar. En primeiro lugar destaca o feito de que nas súas páxinas abraza o que se dá en chamar literatura do eu ou autoficción, deriva que abrazou na súa única novela editada, como é sabido, mais que está cruzada por diversos elementos que poden, en aparencia, desviar esa interpretación. Aquí fala, de novo, outro álter ego do autor, de nome Nucho —hipocorístico de Marcelino— Solovio nunha, de novo, inequívoca homenaxe ao personaxe de Adrián Solovio protagonista da novela oteriana *Arredor de si* e que ademais se rastrea nun ímpeto descritivo onde a paisaxe, sempre, exerce unha atracción irrefreable. É no espello da paisaxe onde Del Riego se mira a si mesmo emocionado.

Por outro lado, unha singularidade desta proposta é o círculo temporal de carácter autobiográfico que encerra, isto é, de 1913 —data do seu nacemento— ata cando se instala en Vigo coa súa esposa Evelina Hervella. Neste sentido, xa que cito a Evelina Hervella, alén doutros elementos que logo subliñarei de filiación biográfica nos que repara con outra tonalidade, é este un sorprendente “periplo sentimental”, tal e como el mesmo o nomea, en palabras de recendo lírico que

sentencia na dedicatoria: unha “paisaxe arrincada á alma polos bicos amorosos da ilusión”. Dedicatoria, por certo, na que inclúe o comezo da súa redacción: “Nos finais de 1938, segundo da guerra”.

En efecto, este *periplo* vital, confesional, autoficcional e, xa ora, memorialista, é un exercicio que se estrutura en función da súa relación, dos seus comezos e da súa evolución, con Evelina Hervella até que o casal decide establecerse en Vigo, como xa dixen. É, que eu saiba, a vez primeira que atopamos cun texto de autoficción onde o eixe transversal do mesmo está orientado cara a poñer o foco na que foi a súa compañeira de vida durante moitos anos e no que entendo un tributo infrecuente, se se me permite xeneralizar, ás esposas dos principais responsables da reconstrución da nosa identidade, política e cultural, tras a guerra civil.

Percorrer as páxinas deste orixinal inédito posibilita efectuar un recoñecemento minucioso da relación que Fernández del Riego mantivo no período devandito con Evelina Hervella, mais, ao mesmo tempo, deita interesantes reflexións, ou autoreflexións, que non utilizou posteriormente nin nos seus libros de memorias nin tampouco na súa novela xa mencionada. Gaña certo distanciamento, obxectivo sen dúbida consciente, ao empregar sempre a terceira persoa.

Estruturada secuencialmente a través dun fío cronolóxico, céntrome nalgúns datos persoais e descritivos de especial interese que se encerran na novela. Velaí como, no primeiro capítulo titulado “Lúa de lembranzas” encerra o período de vivencias en Vilanova de Lourenzá, transformada no topónimo *Arganza*, ata que se radica en Santiago en Compostela. Deste xeito, con catro anos, descríbese como un neno de “faciana fazuleira e souril, ollos vivos e azuis, cabelo longo e ensortillado”, nunha contorna familiar e vital se se quer feliz, onde, confesa, “vai medrando cun amorío extraño aos libros impresos” e onde baralla, sendo moi novo, camiños para o futuro que alternan entre ser militar ou aspirar, como sinala, “á oratoria eclesiástica”.

Neses primeiros anos, que van da escola nas aulas do convento bieito de Arganza ata a que denomina vila de “Monte Forte”, onde estudará cos escolapios, tamén me permito subliñar a valoración daquela experiencia formativa como alumno interno: “Solovio adáptase axina ao ambiente colexial, traballa, faise querer e respetar”, para concluír determinante que “a literatura é a súa teima”,² remarcando a influencia de escritores románticos como Byron, Bécquer ou Larra e, sobre todo, citando con recorrencia un título que lerá continuamente: *As desventuras do mozo Werther*, de Johann Wolfgang van Goethe, libro do xénero epistolar³ que abriu as

2 Desta época rescatei algunhas referencias en “A precocidade xornalística de Fernandez del Riego” (Nicolás 2023b).

3 Traduciríase á lingua galega baixo o título *As mágoas do mozo Werther* (Galaxia, 2007), por Francisco Manuel Mariño e Sabine Geck.

portas á expresión directa dos sentimentos e das emocións. Conclúe coa afirmación de que “Nucho soña con ser escritor” aínda que, nunha reflexión sobre o seu estado de ánimo sendo adolescente “sofre crises de amarguexo e misantropía”.

Desvela, nos días madrileños, o nome do seu titor, Afonso Utrillo, amigo do seu pai, que non citara nas súas memorias; describe o seu día a día e autodefínese tamén “de primeiras espectador pasivo, pero moi axina xurde nel unha afervoadada simpatía polas ideas novas”, e “pasea os desacougos románticos [...] polos bairros típicos do Madrid castizo” sen concretar o que chama, aínda que cita explicitamente, “amores de ocasión”.

Súmase, asemade, ao entusiasmo que xera o 14 de abril —chega a afirmar “Solovio queímase no entusiasmo republicano”—, aínda que nesta ocasión non revela que a descuberta do galeguismo —como afirma noutros lugares— nace na Meseta e tamén obvia o acto que coorganizou o 25 de xullo de 1931 en Vilanova de Lourenzá. O capítulo conclúe cando, nas súas propias palabras, “racha o cordón umbilical que o une á súa vila natal, e envolve o norte do futuro por outras paisaxes novas”.

No capítulo 2 comeza xa a fiar a historia de Evelina Hervella. Disfrazada levemente co apócope do seu nome propio, imaxínaa inicialmente, con dezaseis anos, por tanto en 1916 —malia ela nacer no ano 1908— cando era imposible que a coñecese, na vila de Redondela, onde fantasía con ela retorcendo “a gracia vertolán dunha ledicia primaveral”, malia nacer en “Montesclaros”, isto é, O Barco de Valdeorras, “onde o Sil ondea o seu curso sobre os limpos seixos”. En efecto, en Redondela abriu despacho de notaría o seu pai durante algún tempo.

A partir de aí constrúe un seguimento biográfico de Eve Sorrosal e dos lugares nos que se establece: Ourense, La Línea de la Concepción, Sueca (Valencia), Madrid e os seus estudos universitarios, Sama de Langreo (último destino de Antonio Hervella Ferreira, pai de Evelina), de novo os estudos universitarios en Oviedo e, finalmente, en Santiago de Compostela, incorporando no discurso fragmentos que semellan proceder quer de cartas persoais quer da recolla directa da memoria de Eve Sorrosal, pasaxes fundamentalmente de carácter descritivo sen esquecer a evocación da relación amigable e epistolar que ela mantivo co doutor Paulino Arbesú, polo que hai tamén moito neste libro de reconstrución do percorrido vital de Evelina Hervella, como se pode ir testemuñando.

De aquí en diante vémonos obrigados a retratar, de xeito telegráfico, o avance argumental que mestura os dous protagonistas en Compostela. Os anos composteláns de Fernández del Riego revélanse desde a inicial melancolía ata os estudos da carreira cos que alterna, cito, “unha vibración de árdiga mocidade. Galicia chámao na súa ansia de enerxía, e acude axiña ao seu servicio”. Entre as tarefas esperanzadoras está a da colaboración co Seminario de Estudos Galegos, grazas á

que se sente “navegando, cunha esperanza florida, por un mundo novo”, e está a vocación política, coa descrición das súas primeiras actuacións como orador no que chama “pelerinaxe proselitista” a carón da firme vontade de galeguización universitaria, entre a que salienta a presidencia que acada na denominada Asociación Profesional de Dereito. Destaca igualmente a intervención que realiza en 1933, no cortexo civil ata a estatua de Rosalía na Ferradura, que reproduce parcialmente mais que saíu publicada nas páxinas d’*El Compostelano* (Fernández del Riego 1933, como se pode consultar no anexo). A memoria neste caso traizóao, xa que se intervén ao rematar o primeiro ano de carreira en Compostela falamos do verán de 1932, onde participou nun acto no teatro Principal de Pontevedra (Redacción 1932a, 1932b; poden consultarse no anexo), mais goza dun gran valor, como agora se ve a si mesmo: “viste traxe escuro, unha cravata escura sobre unha camisa branca, un gabán acolchonado e uns zapatos mouros. O cabelo castaño, ondeado, beizos carnudos, gafas redondas de montura negra, unha sorrisa opaca, intransparente, que se perde antes de nacer”.

A versión do primeiro encontro con Evelina é diferente nestas páxinas, sen chegar a entender as razóns doutra versión, na que apunta que foi un compañeiro quen lla presentou. Malia non ser un asunto fulcral na realidade, segundo o relato, trátase dun encontro visual na Alameda en primeiro lugar, ao que lle seguiu outro na biblioteca da Facultade de Letras e outros, xa talvez non tan circunstanciais, no corredor da Facultade de Ciencias, aos que seguiu o seu acompañamento desde o edificio das teresianas onde vivía. A relación sufriu parénteses e dúbidas —de feito algúns textos publicados en *La Región* que exhumei así o testemuñan (Nicolás 2023a)—, redactados posiblemente nun período vacacional gozado no pazo do Avia en que vivía Álvaro de las Casas, debido á relación de amizade que Evelina mantén co médico asturiano ao que aludín. Dun ou doutro xeito, con cartas cruzadas polo medio que nalgures deben estar, a relación con Evelina sostívose por este medio durante longos períodos. Nun momento confesa a súa visita a Sama de Langreo, onde vivía Evelina: días con engado, define, “sempre perfilados no caleidoscopio dun tempo ditoso”.

Por volta do curso 1933-34 perfílase unha relación estable, de maneira que confesa, en terceira persoa, que “o carácter taciturno e melacólico del, esmorecéu”, e sintetiza as súas actividades, xa na axudantía de dereito civil como profesor, adobiadas “coa oratoria mitinesca” e que “alterna a predicación cultural”. É consciente, asemade, da súa crecente sona —“o ascenso polos roteiros da popularidade éncheo de contento”—, ao tempo que, como confesa, “prepara teimudamente o programa de oposicións a Abogados do Estado”, alén de recoller múltiples actividades deste tempo das que deixou constancia noutros lugares.

É manifesto que o capítulo 8, titulado “A traxedia bélica”, foi redactado posteriormente ao período da guerra ao aludir a súa pertenza ao Comité Local da Fronte Popular, por exemplo, ou ao recorrer a afirmacións que, en calquera caso, poderían carrexarlle problemas. Refírome ás deste teor: “Comezan as detencións e decontado imponse o terror”, ou a guerra que se cualifica como “espida, brutal, cínica, sanguinenta”, asomándose a un “mundo de acedume e dór”. Ao mesmo tempo, constata a mobilización, o insomnio, as crises intermitentes que sofre e realiza un deseño brutal e esgazado da cidade de Compostela en guerra e acrecenta un dato, coido que pouco coñecido, como é, alén da inhabilitación recibida, o feito do embargo de bens familiares polas súas responsabilidades políticas.

Ao longo da guerra, a relación con Eve Sorrosal mantense acesa grazas ás cartas desde Compostela ou outros lugares: Mérida, Badajoz, Baños de Montemayor, Salamanca, Alba de Tormes, Peñaranda de Bracamonte, Ávila, Tordesillas ata Belchite, dirixidas a Castelnovo, topónimo que escolleu para se referir á Rúa, onde ela vivía. Son as cartas dela o único que lle ergue o ánimo, tal e como confesa, e onde se dirixe nos escasos permisos, cando menos en catro ocasións: “a guerra, durante esas horas, parece que non existise”. Acaba a guerra e escribe: “Nas estacións do traiecto as xentes berran a palabra ipaz! Pero, ¿iqué paz?”.

Os soños de refacer unha vida “desfeita”, tal e como sinala, son imposibles: “o fanatismo dos vencedores tolle todo proxecto de porvir. Ten que abandonar de novo Compostela para fuxir da represión” e procura refuxio en Arganza —Lourenzá—, dato coido que novidoso malia que, como apunta, “a febre feixista tamén ferve alí”, e foxe a Covelas (Ribadeo), e de aí a Lugo e Vigo, onde proxecta un futuro máis esperanzado.

Sen concretar, malia acariñar un casamento na catedral de Santiago, contrae matrimonio, imaxina unha viaxe de noivos a Italia, relata as primeiras vacacións xuntos no Cantábrico nun ton máis optimista, e a instalación do casal en Vigo cunha invitación á esperanza, con esa descrición final de efecto tan cinematográfico e que fai pensar, claro é, que malia todo nunca se sentiu un vencido:

O inverno é duro, os desacougos e as angurias multiplícanse no decorrer dos días. Pero sempre hai un acariño de ilusión, e a promesa das horas estiváis na pequena praia da ría. Solovio pecha un libro que estaba a ler afanosamente. Érguese un instante. Volve a se sentar á mesa. Durante un breve espacio de está moi quedo, sin que a súa ollada se fixe en nada. Despois, de vagariño, leva unha man case tremente ao seu rostro, debrúzase sobre a mesa, orde a unha follas de papel, axústaas con coidado e ponse a escribir...

Conclúo. Esta novela, acaroada a unha tendencia tan viva e contemporánea como é a non ficción, protagonizada por Nucho Solovio e Eve Sorrosal, é, ao meu ver, un texto interesante que completa os traballos memorialistas do autor nos que tantas e tantas persoas nos formamos, porque alén de ofrecer datos novos que completan a súa biografía persoal focaliza boa parte desas experiencias na figura de Evelina Hervella que, sempre nun segundo plano, paréceme, aquí cobra realce e relevancia como a compañeira que foi de Fernández del Riego e que, probablemente, o salvou dunha condena aínda maior que a que supuxo a guerra a través da compañía e o amor. Ben merecería, pero esta é outra cuestión, poder divulgarse esta achega este mesmo ano pola súa simboloxía e importancia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Conde, Perfecto (2023). Do autorrelato ás memorias. En: Tamara Andrés, Manuel Naveira Fuentes e Armando Requeixo, coord. *Francisco Fernández del Riego no río do tempo*. Cadernos Ramón Piñeiro, 46. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 49-58.
- Fernández del Riego, Francisco (1933). Relembanzas. Oración a Rosalía de Castro. *El Compostelano*. 25/VII/1933, 5-6.
- Negrete, Julia Érika (2015). Tradición autobiográfica y autoficción en la literatura hispanoamericana contemporánea. *Raíz Diversa*. 2 (2), 221-242.
- Nicolás, Ramón (2023a). O outro Del Riego. *La Voz de Galicia*. 12/V/2023.
- Nicolás, Ramón (2023b). A precocidade xornalística de Fernandez del Riego. *La Voz de Galicia*. 12/VII/2023.
- [Redacción] (1932a). El Día de Galicia. *El Ideal Gallego*. 26/VII/1932, 8.
- [Redacción] (1932b). En Pontevedra. Un mitin. *El Pueblo Gallego*. 26/VII/1932, 10 e 9.
- Vergara, Constanza (2008). Apuntes de la clase sobre “El pacto autobiográfico”. *Comunicación lingüística* [blog]. 4/VII/2008. Disponible en <https://comlingcine.files.wordpress.com/2008/07/el-pacto-autobiografico.pdf>

ANEXO GRÁFICO

1937

20 agosto

Atópome no leito do Sanatorio do Dr. Alsina, en repouso dunha operación de fístula isquirrectal que me tiveron hai nove días. A prensa da mañá trae novas do avance realizado polos Tropas franquistas no fronte de Santander. Leo "El Espectador" de Ortega.

21 agosto

Os Xornais de hoxe falan de que as avanzadas de Franco dominan Ontaneda. Reproducen o discurso de Mussolini en Palermo, no que afirma que non toleraría un Estado bolchevista no Mediterráneo. A guerra sigue indecisa e o problema internacional semella confuso.

Continuo no leito. Tiven algunhas visitas. Leo "Uma familia inglesa" de Julio Dini.

22 agosto

A mañá paseina sois. Leio "O magnetizador" de Hoffmann. Pola tarde víncronme varios amigos.

O parte de guerra franquista anuncia a toma de Ontaneda e Vildecarrido. Todo semella neboen Entérame de que Filgueira Valverde colabora en "El Pueblo Gallego" co pseudónimo de Martín Valerio. Non sei aínda cando poderé abandonar o leito.

23 agosto

O parte de guerra franquista anuncia un avance polos frentes de Santander e Asturias. Von Fapfel, embaixador de Hitler, abandona Salamanca aducindo que se atopo doente. O Goberno de Valencia publica un manifesto, culpando a Inglaterra de que o feixismo se active impunemente en España. O desenvolvo da guerra sigue escuro verbo do seu remate.

Leio "Os bandidos" e "Wallenstein" de Schiller. Víncronme visitas varios amigos. Chamounme Cunqueiro por teléfono, pra se interesar por min.

Fragmento (inédito) do Diario de guerra, de Francisco Fernández del Riego

RELEMBRANZAS

ORACIÓN A ROSALÍA DE CASTRO

Cantora inmorredoiroa da ledicia e da door. Doente de orfandade. Espiñada e sinxela.

Pra os que sinten o ideal da Patria revivido, coma un novo faro no novo Ocidente, Rosalía, a Santa: a súa figura e a súa lembranza serán perdurables coma o noso mar, anxeo inicial de descubertas; como as nosas montañas que acougan tamén nun ensono, recordo dun tempo inicial.

Rosalía, irmá dos paxaros e das frols, chora e canta como as frols e coma os paxaros. É un febre fi-dueiro atormentado. Un seixo. A probe muradela ensilveirada. O xenio da gandra froilida, azoutada pol-a inverniá temperá. A door da súa vida e a door da súa raza róelle coma un mal que endexamáis perdoe e trócaa na máis delicada esencia da arte.

Irmá das toxadeiras, da heroica beleza, do ermo homildoso. Curvada coma unha interrogante encol do lengaxe mudo das cousas, vaga ténue cáxeque flotante pol-os verdecentes campos de Padrón. Emprega a fala de Galicia e con unha tristura grave, punxente, relixiosa; xime con tremendo son, quedo e docísimo: pol-a súa i alma, incomprendida pol-os que máis deberan de amala. Pol-a súa Patria, ofresa e vexada en total-as manifestacións d-unha vida agriloadada.

En Compostela deixou pingas de aqueles versos románticos, con que tiña debutado antre un vó de pom-

bas e de folliñas azúes. En Compostela, coma nun berce de acougo e de traballo, vivín as páxinas — cheas de lembranzas da súa vida — de «Follas Novas». En Compostela durme o seu corpo santo, na eirexa gótica de Santo Domingo, doce e tranquilo, en remate sagro de aquela longa carreira de martirio que nin a deixaba delimitar cando eran na súa vida, a ledicia e as bágoas.

As paisaxes, os ventos, as nubens migradoiras e as montañas ceiban hoxe o seu espírito prisioeiro e dan pol-o sentir poético das cousas, o esquema da Historia de Galicia. As antenas de bronce dos campanarios. A silenciosa comunidade de frols e fontes. As desgracias e as penas. Todos irmáns, reciben o corazón da santa n-unha nova eucaristía de arte e de bondade.

Rosalía, a filla dos rechouchantes vales mahiáns, como a Terra apaixonada de saudade primadeiral, agroma nova e será no ouro das toxadeiras. Agroma o seu espírito, confiado, casto, heroico, como o das fontes e o dos carreiros e as orballeiras.

Agota ollámola i evocámola cos versos de lume do poeta que viu a súa soma pervagando na beira do mar, como unha tola, baixo do pasmo da noite:

«Do mar pol-a orella
mireina pasar
na frente unha estrela
no bico un cantar.
Marchaba tan soia na noite sin fin
que inda recei pol-a probe da tola
eu que non teño quen rece por min.
A probe da tola que vin pasar eu
comesta dos lobos, comesta morreu.
O restos son d-ela que vades gardar.
¡Ay, dos que levan na frente unha estrela!
¡Ay, dos que levan no bico un cantar!»

E a cantora do Sar, cando isto escribía o poeta, xa se tiña ido na serán de Xulio por unha estrada de topacios cara o máis aló. Poida que ceibe e distosa, sinta aínda ali saudades pol-a terra que tanto amaba e por ista vila compostelán — alma i espírito de Galicia — que foi a súa amiga.

Eu, coma Jordi Valor, dígolle n-ista data luminosa de recordos i esperanzas: ¡Fai o miragre dende o fondo da Eternidade!

FRANCISCO F. DEL RIEGO.

Relembanzas. Oración a Rosalía de Castro. *El Compostelano* (1933)

EL DÍA DE GALICIA

EN LA CORUÑA

Ayer se celebró el Día de Galicia en esta ciudad con bastante fidelidad. La gente se echó a la calle por la tarde para pasar el rato en los paseos, y jardines y en las tómbolas y barracas de la zona del puerto.

Fuera de los centros oficiales y media docena de casas en toda la población apenas se vieron las colgaduras que se anunciaban. La música ejecutó en el paseo de Méndez Núñez música gallega, por cierto ante bien poca concurrencia. De noche cantó el coro gallego Follas Novas.

Los elementos galleguistas se reunieron en fraternal ágape al mediodía de ayer. Con eso y con la música gallega ejecutada en cines y cafés y una fiesta en el liceo popular coruñés se cumplió con el día de Galicia en 1932.

EN BETANZOS

BETANZOS 25.—El día de Galicia en Betanzos se celebró cerrando el comercio sus puertas a las dos de la tarde, según costumbre.

La corporación municipal es al parecer opuesta a esta fiesta por cuanto no permitió que concierresé la música municipal a dar el concierto que los días festivos acostumbra a interpretar en la Plaza de García Hermanos.

No sospechaba eso el pueblo y así no es de extrañar que la plaza se hallase abarrotada de público que quedó defraudado al ver la "enfermedad" de los músicos.

EN FERROL

FERROL 25.—El coro ferrolano Toba e Froles festejó grandemente el día del Apóstol Santiago patrón de Galicia.

En el local social hubo baile y canto por todo lo alto.

La fachada estuvo engalanada y vistosamente adornada luciendo por la noche una espléndida iluminación eléctrica.

El comercio cerró sus puertas durante la tarde.

En el Ayuntamiento ondeó el pabellón gallego al lado del nacional.

EN PONTEVEDRA

PONTEVEDRA 25.—Hoy aparecieron muchas casas de la población engalanadas. Algunas con colgaduras blancas y otras con los colores de la bandera de Galicia pero luciendo todas en el centro la roja cruz de Santiago.

Los tranvías y automóviles circulan también con banderitas y los escaparates de varios comercios se adornaron también con los colores gallegos.

En los balcones de la Diputación y Ayuntamiento ondean las banderas gallega y republicanas.

En las oficinas públicas por haber sido declarado el día festivo no se trabajó.

El comercio cerró a medio día sumándose a la festividad.

Por la tarde a las cinco hay un festival deportivo en el Campo Progreso, tomando parte en él el Club Atlántico de Vigo y la Sociedad Gimnástica.

Conforme estaba anunciado tuvo lugar ayer a las once de la mañana en el Teatro Principal un mitin de exaltación gallega en el que tomaron parte: D. Francisco F. del Riego, alumno de Derecho, D. Ramón Martínez López, catedrático del Instituto de Lugo, don Ramón Suárez Picallo, diputado a Cortes y D. Alvaro de las Casas director del Instituto de Noya.

Después de breves y discretas palabras de presentación de D. José Lino, Francisco F. del Riego cantó a Galicia recordando las históricas gestas de la lucha por la libertad; destacó el sentido universalista del autonomismo y finalizó su interesante disertación, que fue muy aplaudida, mostrando el fondo de justicia en que se apoya el galleguismo.

D. Ramón Suárez Picallo hizo resaltar la comprensión que la nueva España manifiesta ante estos problemas, aunque reconoce que el centralismo absurdo tal como existe en la actualidad tiene todavía muchos defensores encubiertos, "encubiertos porque si todo nacionalista o autonomista se declara noablemente como tal, no existe en cambio un solo centralista que no se llame a sí mismo autonomista". Dijo que el centralismo se defiende desesperadamente y que más tarde o más temprano será vencido por los que buscan una mejor organización de España.

D. Ramón Suárez Picallo hizo resaltar la significación que el día de Galicia tiene entre los emigrados y mostró con acento emotivo la triste situación que atraviesan los emigrados gallegos que "cominan por las calles de Nueva York, La Habana y Burdeos men, digando un pasaje", "Antes Galicia, para huir de la opresión tenía un recurso: emigrar a América, pero hoy América, ya no es América, América está aquí. Si Galicia quiere ser un pueblo próspero tiene que buscar su libertad".

Al establecer comparaciones entre el régimen de privilegio de que gozan las Provincias Vascongadas con respecto a Galicia y de la profunda injusticia con que el centralismo trata a nuestra tierra una voz del público interrumpe: "Eso hay que decirlo en el Congreso". Suárez Picallo contestó valientemente.

Alvaro de las Casas, al hacer el resumen con palabra emocionante trazó un cuadro de la fiesta del día de Galicia, y ensalzó la profunda significación que esta fiesta debe tener para todos los gallegos, terminó brindando por la moedad gallega, por esos ultrayas que son la esperanza de Galicia." El público oracionó largamente a Alvaro de las Casas.

El Día de Galicia. *El Ideal Gallego* (1932)

En Pontevedra

UN MITIN

Conforme estaba anunciado, tuvo lugar el domingo, a las once de la mañana, un mitin de exaltación gallega en el que tomaron parte don Francisco F. del Riego, alumno de Derecho; don Ramón Martínez López, catedrático del Instituto de Lugo; don Ramón Suárez Picallo, diputado a Cortes, y don Alvaro de las Casas, director del Instituto de Noja.

El Teatro, en el cual se celebraba, estaba muy concurrido.

Después de breves y discretas palabras de presentación, de don José Lino, el señor del Riego cantó a Galicia, recordando las históricas gestas de la lucha por la libertad; destacó el sentido universalista del autonomismo y finalizó su interesante disertación, que fué muy aplaudida, mostrando el fondo de justicia en que se apoya el galleguismo.

Don Ramón Martínez López, hizo destacar la comprensión que la nueva España manifiesta ante estos problemas, aunque reconoció que el centralismo, tal como exis-

En Pontevedra. Un mitin [fragmento]. *El Pueblo Gallego* (1932)